

БЪЛГАРСКА РЕЧ

СПИСАНИЕ ЗА ЕЗИКОЗНАНИЕ И ЕЗИКОВА КУЛТУРА
Година XIII/2007, книга 1

*Издание на Факултета по славянски филологии
при Софийския университет „Св. Климент Охридски“
съвместно с Фондация „Проф. д-р Максим Младенов“*

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
София 2007

Език и общество

ЗА ВЕЖЛИВОСТТА ОТ ИСТОРИЧЕСКА ПЕРСПЕКТИВА

На Христо Холиолчев
по случай 75-ата му годишнина

Водещи началото си от класическия труд на Браун и Левинсон (Brown and Levinson 1987), изследванията на вежливостта като езикова универсалия преживяха през последните двадесет години небивал разцвет. Има вече дори специално периодично издание, посветено на лингвистичните проблеми на вежливостта (Journal of Politeness Research, Berlin: Mouton de Gruyter, 1/1–, 2005–). При все това темата далеч не е изчерпана. Въпреки че съвременните български представи за вежливост и тяхното езиково олицетворение не се отличават с оригиналност на общеевропейски фон, тяхното изучаване в диахронен план обещава да доведе до изводи, чието значение надхвърля рамките на българистиката.

Едно от важните теоретически обобщения на Браун и Левинсон е, че съществуват два типа вежливост (положителна и отрицателна) и че във всяко общество обикновено преобладава единият или другият тип. Положителната вежливост отговаря на естествения стремеж на човека околните да го харесват и одобряват, а отрицателната – на не по-малко острата му нужда да има свое собствено пространство, в което той да действа автономно, без някой да му се меси, т.е., за вежливо се смята поведението (включващо и речевата дейност, но без да се ограничава с нея), което отчита тези нужди на събеседника. Със средствата на положителната вежливост говорещият изразява своята солидарност със събеседника си, а на отрицателната – своята почтителност към него.

Преди няколко години беше установено, че двата стадия на българската култура – **традиционен** (преобладаващ докъм средата на XIX век и все още частично запазен в селска среда) и **съвременен** – освен по другите си признаци се различават и по предпочитания си тип вежливост: положителна в традиционната българска култура и отрицателна в съвременната (градска) култура (Mladenova 2001, 42–45). Тези изводи бяха направени въз основа на данни от българската литература от Възраждането насам. Цел на настоящата статия е да привлече към описанието на вежливостта в традиционното българско обще-

Петър Пашов

ство и нейния анализ по-ранни материали и най-вече българските дамаскини. Статия на тази тема ми се струва особено подходящ дар за рождения ден на нашия юбиляр, който, от една страна, с лекота и изящество представя в поведението си образец на вежливостта, каквато тя е в съвременната градска среда, а от друга, е посветил живота си на изследването на българските диалекти, които са арена на традиционната българска вежливост. Както ще покажа по-долу, темата за вежливостта има пряко отношение към неговия дългогодишен интерес към роднинската терминология, кулминиращ в подготвяния от него въз основа на БЕА-Род 1982 речник на българската роднинска терминология.

И тъй, каква представа можем да си изградим за вежливостта на българите въз основа на новобългарските дамаскини, централно място сред които заема Тихонравовският дамаскин от XVII в. (Демина 1971)? До каква степен тази представа съвпада с известното по други източници? Както Евгения Дьомина убедително показва (Демина 1968), дамаскините съдържат предимно слова, преведени от гръцки на литературен славянски (среднобългарски) език и после преразказани на новобългарски. Като се има предвид тяхната текстологическа история, какво можем да заключим за влиянието на гръцкия език върху средствата за изказване на вежливост, илюстрирани в дамаскините, а също и върху българската система на вежливост въобще?

Моите наблюдения се отнасят към няколко групи езикови явления: лични местоимения; звателни форми и звателни частици; обозначения по сан и форми на вежливост.

Лични местоимения

В дамаскините личните местоимения не служат за изразяване на вежливост. Местоимението *ти* (второ лице, ед.), както и съпровождащата го глаголна форма, се използва по отношение на познати и непознати лица (например към читателя – Демина 1971, 47, 80; в разговор между непознати – Демина 1971, 165) – независимо от ранга им (по отношение на цар – Демина 1971, 97; царица – Демина 1971, 66; игумен – Демина 1971, 54 и т. н.). Тази употреба съответства на приетата и до днес в селска среда, а също така на гръцкия оригинал и на архаичните дамакини, срв. разговора на Зосима и Св. Мария Египетска при първата им среща (новобългарски Свищовски дамаскин, XVIII в., Милетич 1923, 260; архаичен Киевски дамаскин, XVI в., Угринова-Скаловска 1975, 18–19; Δαμασκηνός Στουδίτης 2004, 410). Единствено такава употреба на личните местоимения е известна и на българския фолклор.

Най-ранните (все още непоследователни) примери на обозначение на един човек с форми на второ лице множествено лице на мое разположение са от “Житие и страдания грешнаго Софрония”, паметник, който се отнася към

1803–1806 г. (Софроний, ползването на българска вежливост датира по съществено число в градската телна вежливост), а

Звателни форми

Звателни форми

някои професии и ние, са най-честото, но, само съществително, специални звателни единствено число и форма съвпада с името (то). Употребата на звателни форми в епоса и фолклора, а също и в книжовната разговорна форма, тази група от форми в различна светлина от лични имена, някога идентифицират адресата (Демина 1971, 318), *младо момиче*, *корабници сички* (Демина 1971, 318), *названия* – като например *между събеседниците* – начин им предпоставя (Младенова 2003, 32) (Bloch 1971), такава употреба се използват пренасяват да възприемат

(1) и тогази с[ве]сти. и гости гъ

Това е едно от езиковите в българската фразеология, използва не към баща си, а към гостите, че говорещият

¹ Възможно е по-нататък

² Западноевропейски – в XV век (Brown 1971)

³ Например в “През ч...

е българските дамаскини. дар за рождения ден на ество представя в поведене-менната градска среда, а българските диалекти, които го ще покажа по-долу, те-ня дългогодишен интерес-вания от него въз основа-рминология.

ежливостта на българите о място сред които заема-у)? До каква степен тази-? Както Евгения Дьомидържат предимно слова,нобългарски) език и по-двид тяхната текстологи-го на гръцкия език върху-в дамаскините, а също и

езикови явления: лични-обозначения по сан и фор-

а изразяване на вежли-прождащата го глагол-познати лица (например-ду непознати – Демина-а цар – Демина 1971, 97;-4 и т. н.). Тази употреба-що така на гръцкия ори-осима и Св. Мария Еги-ски дамаскин, XVIII в.,-в., Угринова-Скаловска-ствено такава употреба-олклор.

на обозначение на един-ое разположение са от-к, който се отнася към

1803–1806 г. (Софроний Врачански 1976, 33; 36). Може да се смята, че използването на българските лични местоимения като средство за изразяване на вежливост датира поне от началото на XIX век.¹ Оттогава употребата на единствено число в градска среда се е превърнала в израз на солидарност (положителна вежливост), а на множествено – на уважение (отрицателна вежливост).

Звателни форми

Звателни форми от лични имена, звания, обозначения по пол и възраст, някои професии и роднински термини, понякога съпроводени от определение, са най-честото обръщение между героите на дамаскина. Както е известно, само съществителните от мъжки и женски род единствено число имат специални звателни окончания, докато при съществителните от среден род единствено число и всички съществителни в множествено число звателната форма съвпада с именителния падеж (или с общата форма на съществителното). Употребата на звателни форми е добре документирана в народните говори и фолклора, а също – до известна степен – в художествената литература и книжовната разговорна реч. Въпреки привидната формална хомогенност на тази група от форми, тя се подразделя на две категории, които представят в различна светлина отношенията между събеседниците. Звателните форми от лични имена, някои звания и професии и обозначенията по пол и възраст идентифицират адресата, но не го свързват с говорещия, срв. *юначе* (Демина 1971, 318), *младо момче* (Демина 1971, 103), *старче* (Демина 1971, 180), *вие корабници сички* (Демина 1971, 165). Напротив, роднинските и някои други названия – като например *дрџже* (Демина 1971, 180) – включват отношенията между събеседниците в определени културно обусловени рамки и по такъв начин им предписват какви да бъдат те (вж. за тях и Mladenova 2002, 35; Младенова 2003, 327–328). Както показват изследванията на антрополозите (Bloch 1971), такава употреба играе роля и тогава, когато роднинските термини се използват преносно. Квази-роднинските названия сближават хората и ги карат да възприемат целия свят като едно голямо семейство. Срв. напр.:

- (1) и тогази с[ве]тъи николае заведе сѡнѡ тысѡщници на митрополиата си. и гости гы и прѣе гы, като добрь ѡ[т]ць чеда (Демина 1971, 172)

Това е едно от езиковите средства на положителната вежливост, отразено и в българската фразеология, срв. израза *ти баща, ти майка*², който се използва не към баща или майка, а именно по отношение на чужди хора, за да покаже, че говорещият разчита на тях като на баща и майка. Носителите на

¹ Възможно е по-нататъшните проучвания да доведат до установяването на по-ранна датировка. Западноевропейските езици усвояват тази употреба от латински между XII и XIV век, а руски – в XV век (Brown and Gilman 1960; Popov 1985).

² Например в “През чумавото” на Йордан Йовков: “Селото на тебе гледа, хаджи. Ти баща, ти майка...”

езика остро усещат функцията на квази-роднинските термини, както личи по репликата на кръчмаря към просяка, който му казва *братко*:

- (2) – Братко! Отдека съм ти па брат? Да не те е мама раджала? (Красава, Брезнишко – БНТ-10, 359)

В дамаскините стари се обръщат към млади със синко (Демина 1971, 53) или чедо (Демина 1971, 53; Милетич 1923, 288), чедо мое (Демина 1971, 87, 167), мн. чеда моа (Демина 1971, 177), чедца (Демина 1971, 324), а млади към стари с о[т]че (Демина 1971, 53, 158). Връстници се наричат един друг брате (Демина 1971, 61, 62, 75, 328), мн. братіе (Демина 1971, 55, 87), братіа (Демина 1971, 115)³ или, съответно, сестро (Демина 1971, 180, 181).

Разликата между абсолютните названия-идентификации и релационните названия, съотнасящи референта с друго лице, си проличава особено ясно на примера на думите *дете* и *чедо*. Релационният термин *чедо* [НЕЧИЕ дете] се използва много по-често през традиционния, отколкото през съвременния период. В много контексти тези думи не са взаимозаменяеми, срв. например *сиромашко чедо*, което не може да се замени със *сиромашко дете*, когато референтът е възрастен човек, както в разказа “Майка” на Чудомир. *Планинско чедо*, употребено в “Лавина” на Блага Димитрова по отношение на възрастен човек, в никакъв случай не може да се замени с *планинско дете*, дори да означаваше дете. В народна приказка от с. Радуй, Брезнишко се казва *покре детето и старецо се подетинил* (БНТ-10, 87) и тук думата *чедо* би била неуместна. По същия начин в народна приказка от Прилеп реплика *бабо, не играй, како некое дете* (БНТ-10, 153) не може да бъде заместена с *бабо, не играй, како некое чедо*. Списъкът от такива несъпоставими употреби може да бъде продължен: *от дете още* (Чудомир), но не и **от чедо още; прегърна [го] като малко дете* (Чудомир), но не и **прегърна го като малко чедо; доведено дете* (Чудомир), но не и **доведено чедо* и т. н. За нас е особено важно, че *чедо* като обръщение преобладава през традиционния период, именно защото подчертава съществуващата или въображаема (но желателна) връзка между говорещия и неговия адресат. Репликата на дядо Петко Белокръвчанина на края на Алеко Константиновия разказ “Пази Боже сляпо да прогледа”, когато той най-сетне стига до сина си в Цариград е “Христо!... Чедо!...” а не “Христо!... Дете!...”, което би било лишено от смисъл. Обръщението от названието-идентификация *дете* може да визира само дете, а не възрастен човек, и, понеже е доста бездушно, то е много рядко. За да стане еквивалент на обръщението *чедо!*, то трябва да бъде съпроводено от притежателно местоимение: *дете мое!* или *детето ми!* Това е механизмът, който трансформира названия-иден-

³ Перikle Папахаджи е сметнал това обръщение, познато на всички балкански народи, за достатъчно характерно, за да го включи в своя списък на семантичните и фразеологическите паралели между балканските езици (вж. Parahagi 1908, № 63). Очевидно е при това, че той се отблъсква от липсата му в западноевропейските книжовни езици.

тификации в релационни, мои, мои господин

- (3) Защо си хаби

- (4) Така стават комисия”);

- (5) Кураж, моет

Сред тая група с за които дамаскините се обръща към млади от двама и повече реч, срв. (7).

- (6) що сте синко 1971, 90–91)

- (7) Попитал ги – Синко, ще палца (Своге

Майката на чове думи – вж. (8), – ко черта на българския

- (8) свѣте на мои (Демина 197

Много показател телните форми-иде от релационните зв (Демина 1971, 61, 62 274, 275, 276), д[у]х част от упрек: злоче мина 1971, 278), л[д] (Демина 1971, 281). обръщение, което е релационно, срв. б 1971, 75), брате они 148), с[ы]не мои иза

Трети начин за ек неговия адресат, к иции, се състои в у мнието в първо лице

- (9) Ами о велики ти се и нам б’

термини, както личи по
атко:

ама раджала? (Красава,

инко (Демина 1971, 53)
мое (Демина 1971, 87,
1971, 324), а млади към
аричат един друг брате
1, 55, 87), братіа (Деми-
30, 181).

зации и релационните
роличава особено ясно
ин чедо [НЕЧИЕ дете]
кото през съвременния
еняеми, срв. например
машко дете, когато ре-
на Чудомир. Планинско
отношение на възраст-
анинско дете, дори да
езнишко се казва покре-
умата чедо би била не-
илеп реплика бабо, не
е заместена с бабо, не
вими употреби може да
чедо още; прегърна [го]
о малко чедо; доведено
особено важно, че чедо
од, именно защото под-
елна) връзка между го-
елокръвчанина на края
а прогледа”, когато той
едо!...” а не “Христо!...
то от названието-иден-
астен човек, и, понеже
алент на обръщението
но местоимение: дете
ормира названия-иден-

сички балкански народи, за
твичните и фразеологически
свидно е при това, че той се

фикации в релационни названия, срв. (3)–(5), а в дамаскините господине
мон, мои господине, госпожде моа, владико мои, болѣре мои, жено моа.

- (3) Защо си хабиш парите, мой човек? (Донка Петрунова, “Отровният паяк”);
- (4) Така стават тия работи, мойто момче (Славомир Генчев, “Оценителна комисия”);
- (5) Кураж, мосто момиче! (Иван Колебинов, “Момиче за една нощ”).

Сред тая група обръщения, интерес представляват две народни употреби, за които дамаскинят предлага ранно свидетелство. В (6) бащата на булката се обръща към младоженците. Такова обобщено обръщение синко към групи от двама и повече референти, независимо от пола им, е познато на народната реч, срв. (7).

- (6) що сте синко така скръбны и не сте наедно да се веселите (Демина 1971, 90–91);
- (7) Попитал ги [стрижачите] старецо:
– Синко, ще ли ми дадете една шапа вълна бабата да ми изплете стапалца (Своге, Софийско – БНТ-10, 356).

Майката на човека божий Алексей, казва над мъртвото му тяло следните думи – вж. (8), – които засвидетелстват през XVII в. една известна балканска черта на българския език, т. нар. обърнато обръщение (Beyrer, Kostov 1978).

- (8) свѣте на моите очи кой майка да отиши жалост моа от толкози години (Демина 1971, 329).

Много показателно е, че въпреки че са на разположение на говорещите, звателните форми-идентификации са много по-редки през традиционния период от релационните звателни форми. Такива са обръщения по титла като дѣаконе (Демина 1971, 61, 62), цар8 (Демина 1971, 74, 113, 158), царю ((Милетич 1923, 274, 275, 276), д[у]ховниче (Демина 1971, 196), а също обръщения, които са част от упрек: злочестый чл[ове]че (Демина 1971, 278), лѣкавы чловече (Демина 1971, 278), лѣкавы рѣде (Демина 1971, 279), ѿ роде злы и безаконны (Демина 1971, 281). Често личните имена се съпровождат от квази-роднинско обръщение, което е друг начин да се трансформира название-идентификация в релационно, срв. брате акакіе (Демина 1971, 75), брате антиѡше (Демина 1971, 75), брате онисифоре (Демина 1971, 110), брате кврїаче (Демина 1971, 148), с[ы]не мои іѡанне (Демина 1971, 281).

Трети начин за експлицитно изразяване на отношенията между говорещия и неговия адресат, който може да се съчетава със звателни форми-идентификации, се състои в употребата на релационна форма в апозиция към местоимението в първо лице, срв.:

- (9) Ами о велики мъчениче Георгіе на тебе прилагам думите то и молим ти се и нам б’ди помощник на своите робіе (Милетич 1923, 285).

От гледище на съвременния български книжовен език, интерес представлява употребата на звателните форми-идентификации г[о]сподине (Демина 1971, 77) и г[о]сп[о]жде (Демина 1971, 66), с вторични релационни форми господине мои (Милетич 1923, 281) и г[о]сп[о]жде моа (Демина 1971, 196). Те продължават да участват в системата от названия, които означават (висок) статус, и се използват в значение 'господар', 'господарка', срв.:

(10) нѣкои спахѣа турчин' отне го здравъ та го даде господину своему, дето беше на балгарете начелнику (Милетич 1923, 282);

(11) за седмъ дни сичка войска чиниха радос [...] защо се наиде г[о]сп[о]жда ѿеѿписта и чедата ѿи (Демина 1971, 78).

Не може да се твърди, че звателните форми на тези две названия-идентификации за лица с висок статус в дамаскина заемат място по-различно от други с подобна мотивация като напр. вл[а]д[и]ко (Демина 1971, 54, 55, 110), с[ве]тъи вл[а]д[и]ко (Демина 1971, 167), вл[а]д[и]ко мои (Демина 1971, 106, 170, 172). Единствената разлика, която мога да видя и която може би отчасти обяснява бъдещата им кариера е, че докато *владико* визира духовни лица (както е и досега), *господине* е по-универсално обръщение и се използва с широк кръг от адресати: от жена към съпруга ѝ (Демина 1971, 78), от девица към странник (Демина 1971, 318), от вдовица към гемиджия (Демина 1971, 319), от млад монах към уважаван духовник (Демина 1971, 58), от епископ към непознатия му спасител (Демина 1971, 105) и др.

Обръщение *господине* (както и *госпожде*) попада в новобългарския дамаскин от архаичната подложка (г[о]сподине| мой Илиевски 1972, 2 520; г[о]сподине БАН 24.4.32, 258^v), а в гръцкия текст могат да им съответстват ἀφέντη м. и κυρία ж.⁴ срв.:

(12) м[о]лю ти се г[о]сп[о]дине да ми послѣшашъ думата (Демина 1971, 77) – Млю|те господине послѣшан словѣсъ мойхъ (БАН 24.4.32, 340^v) – Παρακαλῶ σε ἀφέντη μου, ἄκουσε τοὺς λόγους μου (Δαμασκηνός Στουδίτης 2004, 280);

(13) и рече ѿи зосима. г[о]сп[о]жде моа, що имашъ и що находишъ да кудешъ (Демина 1971, 196) – Εἶπε δὲ Ζωσιμᾶς Τί δὲ εὗρες ἢ ἔσυχες εἰς τροφήν, ὦ κυρία μου; (Σωφρόνιος 1991, 71).

Гръцката форма ἀφέντης е била заета в турски и оттам в бълг. *ефенди*. По същото време из българските земи изглежда широко се е използвало обръщението *кир*, което се среща във влахо-българските грамоти поне от XV в. (1480 г., Djamo-Diaconiĭa 1971, 140). Гръцката заемка *кир* е широко засвидетелствана през XVI в. (Иванов 1970, 43, 45, 52, 62, 77, 91), XVII в. (Иванов 1970, 61,

⁴ Предполагам, че и звателната форма за мъжки род κύριε < κύριος (или от някой от вариантите κύρις, κύρις, кур, κύρος, κύριος, Μπατινιώτης 1998, 981) е някъде преведена като *господине*, но понеже не попаднах на нея в анализирания текстове засега се въздържа да я включа сред гръцките еквиваленти на *господине*.

82, 91, 92), XVII в. За мене не е док...
требата на *кир*. Д...
документация, с...
цес, който заслуж...
важно да подчерт...
изследваните от м...
на дамаскиновия

Звателни частици

Както е добре...
онния, отколкото...
езици (Mladenova...
мори, бре изобил...
Преводният харак...
звателна частица...
подложка (вж. нап...
2, 477) и даже се...
ω чедо (Демина 1...
1971, 191), ω же...
193), ω майке д[у]...
1971, 71, 73), ω е...
мнна 1971, 109), ω...
др. Според мене,...
подчертаят, че въз...
ното ги всекидне...
те създават, няма...
ителен. Той ни на...
без съответствия в...
жст за изгласкван...
ното всички ние с

Обозначения

Може би най-ни...
шение към вежл...
онин от сана на р...
са тнпите от *госп*...
Милетич 1923, 271...
312, 313; Милетич...
притежателна фор

⁵ Срв. обръщението...
Δαμασκηνός Στουδί...
БАН 24.4.32, 243^v) – г

(14) а ва[ше] господство та сте зованы ѿт с[вето]го димитрія (Демина 1971, 99) – и| гoспoдcтвѣ вaшe· вы| ѣcтe звaнѣи гoдcтѣ cтїго (БАН 24.4.32, 250^в) – καὶ ἡ αὐθεντία σας εἶστε οἱ καλεσμένοι φίλοι ἀπὸ τὸν Ἅγιον (Δαμασκηνός Στουδίτης 2004, 514);

(15) ами векѣ даи тестирь г[о]сп[о]дство ти. или сѣкы да си дрѣжи своата вѣра ако ли нѣ ато векѣ не знаем що да сторим (Демина 1971, 308) – ами дай тестик господство ти, или секи да си дрѣжи своата вара, ако ли нѣ ато веки не знаем що да сторим (Милетич 1923, 272) – λοιπὸν ὠρῖσαι ἢ βασιλεία σου, ἢ νὰ εἶναι εἰς τὴν πίστιν σου κάθε ἕνας, ἢ δὲν ἤξεύρομεν τί νὰ γένῃ (Δαμασκηνός Στουδίτης 2004, 207).

На това място архаичната подложка трябва да е имала по-точно съответствие на гръцкия оригинал: вж. црѣтво твоѣ (Илиевски 1972, 2, 359); црѣство ти (БАН 24.4.32, 262)⁶. Този пример е интересен, защото той от една страна демонстрира, че *господство ти* – за разлика от повечето други, на които се спираме тука – трябва да е било доста жива формула, а от друга, че тънкостите в употребата на такива формули, които всеки път трябва да се съотнасят със статуса на референта, не са били чак толкова важни за носителите на новобългарския език по това време.

По влахо-българските грамоти личи, че формулата образувана от господство е била широко известна и преди XVII в., поне от края на XIV в. (грамота от 1387 г., Djamo-Diaconîță 1971, 181). Тя продължава да се използва през възрожденския период, напр. в “Криворазбраната цивилизация” на Добри Войников, в “Хъшове” и “Нова земя” на Иван Вазов, в публицистиката на Васил Попович, Г. С. Раковски и Захари Стоянов и в парламентските изказвания на П. Р. Славейков, но вече за Пенчо Славейков е възможна само ироничната ѝ употреба.

Тя е очевидно във връзка с използваното и до днес румънско местоимение за вежливост, което има форми за второ и трето лице: *dumneata* букв. ‘господство-твое’, *dumneavoastră* букв. ‘господство-ваше’, *dumnealui* букв. ‘господство-негово’, *dumneaei* букв. ‘господство-нейно’, *dumnealor* букв. ‘господство-тяхно’. Мариус Сала включва това местоимение сред особено-стите на румънския език, които нямат романски паралели, и казва за него следното: “the existence of two degrees for the politeness of pronouns: *dumneata* (with a typical genitive-dative *dumitale*) and *dumneavoastră*. Only Portuguese has two forms (*vossa Excelencia*), but the circumstances are different from Romanian” (Sala 2005, 137). Към гръцката, румънската и българската форма Перикле Папахаджи прибавя и алб. *zoterote*, *zoteria-jote*, и арум. *afindila-ѝ*, *afindia-ѝ* (Paparagi 1908, № 190). Подобна формула е известна и на сърбохърватския език, срв. *да твому господарству [...] лично предам; ако је вашему господарству мило* (РСКНЈ 3, 513). Гръцката формула във второ и трето лице

⁶ Тук няма да коментирам другото несъответствие между гръцкия и новобългарския текст, което обаче изглежда може да се отдаде на архаичната подложка. То няма отношение към обсъжданата тук тема.

има народен хар
(IANE 1933–19
кия език от XII

В дамаскини
на духовни лиц
– вж. (17) и *свел*

(16) и реч[е]

тихо реч

(Демина

се| ѱдо|

вашего с

’Епіσκο

тѣ схѣм

(Δαμασκ

(17) и сѣдѣте

ѱго сѣи

(Илиевск

Стουδίτ

(18) рабы ц[а]

равы ц[а]

стїе| тво

ἀγιστοῦ

Тук трябва да
казват как същия
роднински и ква
ливост, при стат
статусни различ
Формулата, ил
духовни лица пре
зов “къщната баб

(19) Като изпъ

да направ

лендарецѣ

направят н

писмо от П

По-рядко се ср
любов, което тряб

(20) туй са мол

тич 1923, :

υποτάξετε

го димитрія (Демина
сѣѣ сѣѣ (БАН 24.4.32,
и φίλοι ἀπὸ τὸν Ἁγίον

кы да си дрѣжи своата
им (Демина 1971, 308)
дрѣжи своата вара, ако
ич 1923, 272) – λοιπὸν
v σου κάθε ἕνας, ἢ δὲν
2004, 207).

ю-точно съответствие на
дѣство|ти (БАН 24.4.32,
демонстрира, че господ-
е тука – трябва да е било
ката на такива формули,
ферента, не са били чак
ва време.

образувана от господство
на XIV в. (грамота от
използва през възрожд-
на Добри Войников, в
ата на Васил Попович,
звания на П. Р. Славей-
чната ѝ употреба.

с румънско местоиме-
лице: *dumneata* букв.
аше', *dumnealui* букв.
ино', *dumnealor* букв.
имение сред особено-
лели, и казва за него
of pronouns: *dumneata*
zstră. Only Portuguese
ances are different from
и българската форма
те, и арум. *afindil'a-ŝi*,
известна и на сърбо-
предам; ако је вашему
въ второ и трето лице

ия и новобългарския текст,
о няма отношение към об-

■ма народен характер и широко се използва в разговорния език и в диалектите
(IANE 1933–1989, 3, 324). Нейната употреба се отбелязва в речника на гръц-
кия език от XII–XVII в. (Κριαράς 1968–1998, 3, 336–337).

В дамаскините са засвидетелствани няколко специализирани титли по сана
на духовни лица. Те са образувани от *владичество* – вж. (16), – *свещенство*
– вж. (17) и *светиня* – вж. (18).

(16) и реч[е] мѣ еп[и]ск[о]пъ како тп име чедо мое. и с[ве]тѣи николае
тихо рече. николае грѣшны рабѣ вл[а]дѣствѣ ти, с[ве]тѣи вл[а]д[и]ко
(Демина 1971, 167) – и|пакѣ| же| вл[а]дѣ| ѣгѣ| ѣ| еп[и]ск[о]пъ· како| ил[л]ноуѣши|
се| ѣдо| моѣ сѣѣи| ѡтвѣща| снѣренно| ѡбразнѣ, никѣлае| грѣшнын, рабѣ
вашеѣ сѣѣишаѣо| влѣства (Илиевски 1972, 540) – Λέγει τον γοῦν ὁ
'Επίσκοπος· Πῶς ὀνομάζεσαι τέκνον μου; ὁ Ἁγίος ἀπεκρίθη ταπεινῶ
τῷ σχήματι· Νικόλαος ἁμαρτωλός, δοῦλος τῆς σῆς ἀγιότητος Δέσποτα
(Δαμασκηνός Στουδίτης 2004, 290);

(17) и сѣдѣте го със вашето с[ве]щенство (Демина 1971, 170) – и| сѣдѣте
ѣгѣ сѣщенство ваше (БАН 24.4.32, 289) – и| сѣдѣте| сѣщенноуѣство|ваше
(Илиевски 1972, 546) – κρίνετέ την ἡ ἀρχιερωσύνη σας (Δαμασκηνός
Στουδίτης 2004, 293);

(18) рабы ц[а]ревы и на твоа св[ет]ынкѣ сме рабы (Демина 1971, 172) –
рабѣ ц[а]реви и| твоѣ сѣѣи и|смы (БАН 24.4.32, 290) – рабѣ| ц[а]реви| и|
сѣѣи| твоѣи| и|смы (Илиевски 1972, 530) – Δοῦλοι τοῦ Βασιλέως καὶ τῆς
ἀγιωσύνης σου εἴμεσθιν (Δαμασκηνός Στουδίτης 2004, 294).

Тук трябва да се обърне внимание, че примери като (16) и (18) ярко по-
казват как същият механизъм на експлицитна реципрочност, който работи с
роднински и квази-роднински названия като средство на положителната веж-
ливост, при статусни названия служи за закрепване в речта на системата от
статусни различия между събеседниците.

Формулата, илюстрирана в (18), продължава да се използва по отношение на
духовни лица през следващите векове. В XXIV глава на “Под игото” на Иван Ва-
зов “къщната бабичка”се обръща към Игумен Натанаил със *светиня ви*, срв. и:

(19) Като изпѣдиха вехтия владика, чорбаджиите, които бяха тука, искаха
да направят българин и бяха приготвили архимандрит Неофита, Хи-
лендарецът, и беше дошъл още от лани по това време, да чака да го
направят владика. Думаха и заради светиня ви (Илия Попвасилев в
писмо от 13 август 1840 г. до Неофит Рилски).

По-рядко се срещат титли, образувани по същия начин от *милост* и даже
любов, което трябва да е било пренесено от архаичната подложка:

(20) туй са моля на ваша любовъ, да са не лѣните и да дрѣмите (Миле-
тич 1923, 80) – Παρακαλῶ τὴν ὑμετέραν ἀγάπην νὰ μὴν ἀμελῇτε καὶ
νυστάζετε (Δαμασκηνός Στουδίτης 2004, 37).

Аз нямам архаичен вариант от точно този текст на свое разположение, но в Кърнинския дамаскин има текст, съдържащ формула, образувана от *любов*, на която в Тихонравовския и в Свищовския дамаскин съответства формула с *господство*:

- (21) *милю| же| се| ваши| любви| много| послышанте| ме| съ| въсьемь| сщемь| вашинь* (Илиевски 2, 357) – Ами ви се пакъ м[о]лки на ваше г[о]сп[о]дство да послышате съсичко с[ъ]рдце (Демина 1971, 307) – Ами ви се пак мола на ваше господство да послушате със сичко срьдце (Милетич 1923, 271).

Това потвърждава, че рядко срещаната вежлива формула *ваша любов* в новобългарския дамаскин е продукт на книжовната традиция от гръцки произход, който не е хванал корен в разговорния език. Не е такъв случаят със също тъй рядкото в дамаскина *ваша милост* (Демина 1971, 245 – два пъти). На тази страница се обсъждат срещите на Авраам със Св. Троица (Битие, Глава 18) и на Лот с двамата ангели (Битие, Глава 19). И в двата случая домакините се обръщат към странниците с *ваша милост*. За съжаление “Слово за покаянието душевно”, от което са тези примери няма изяснено текстологическо родословие (Демина 1968, 210–214) и затова засега пътят на проникването на тази формула в българския език не може да се проследи. Тя обаче е засвидетелствана поне от XV в. във влахо-българските грамоти (Djamo-Diasconiță 1971, 217, 267) и е единствената, която наистина е станала народна. Не само Алековият герой Бай Ганьо би могъл да възкликне: “А бе я ми кажи, твоя милост, аз ли съм луд, тукашните хора ли са луди?” Формулата се използва от Любен Каравелов и Иван Вазов, от Елин Пелин и Йордан Йовков, от Чудомир и Йордан Радичков. Тя се среща и в българските диалекти в Румъния, както се вижда от следните два примера от цибришко-огостенския говор на село Бребен-Сърб, окръг Олт: *ичумик| вѣрвам| че| и| ваши| милос| му| думате| се| ичумик||* (ММЕС-BDR, Brebeni I: 77), *една| моришка| една| токована| къде| вее|| ка| и| думате| ваши| милос||* (ММЕС-BDR, Brebeni I: 213–214).

Има следи и от други такива формули, някои от които трябва да са били доста широко разпространени, макар че аз не попаднах на тях в новобългарските дамаскини. На *ваше| влагочъстие|* в Кърнинския дамаскин съответства *господство| ви|* в Тихонравовския (Демина 1971, 171):

- (22) *милю| же| ваши| влагочъстие| не| ънывете| и| дрѣмлете* (Илиевски 2, 549) – Παρακαλῶ δὲ τὴν αὐθεντίαν σας, μὴν ἀμελεῖτε καὶ νυστάζετε (Δαμασκηνός Στουδίτης 2004, 294).

Не намерих обаче ранни употреби на формулите образувани от *чест*, които сега широко се използват по отношение на висши представители на съдебната система, но като че ли повече в преводни източници, където явно съответстват на англ. *your honour* и негови еквиваленти в други западноевропейски езици.

Също без паралел рано в (23). То показва образувани тези форми

- (23) *варе| елика| нз|*
Djamo-Diasconi

След като отчасти нейни балкански съвременният материал в своите еквивалент на съвременността изразява не трябва да ни учудва, че ха да заключението, през традиционния още непълнен е списък Най-важната особеност тусни названия, – които те функционират в Вежливостта играе роля адресат. Затова наличието е тъчна. Статусът пък както и трети лица, учудваме нито на честство ми (вж. Djamo-Diasconi 1971, 238, 239, 241, 257) ще формулировка на *милост* и *ти*, и която

- (24) Моя милост всъщността турската лука, и в Измир по кои страни нищо не знаещ

И така, статусните на обръщения, но и всъщност по принцип. Съвременната формулата до втора Показателно е, че Маррумънския език от друг негов като за съвременен за вежливост и понеже лице, той отбелязва, че

а свое разположение, но
ла, образувана от *любов*,
н съответства формула с

гъ| вѣсѣнь| сѣцѣнь| вѣшнѣ
а ваше г[о]сп[о]дство да
) – Ами ви се пак мола на
е (Милетич 1923, 271).

формула *ваша любов* в но-
дидия от гръцки произ-
такъв случаят със също
71, 245 – два пъти). На
в. Троица (Битие, Глава
вата случая домакините
галение “Слово за пока-
яснено текстологическо
пътят на проникването
следи. Тя обаче е засви-
амоти (Djamo-Diaconiță 1971, 239, друг пример на с. 174).
анала народна. Не само
“А бе я ми кажи, твоя
Формулата се използва
Йордан Йовков, от Чу-
те диалекти в Румъния,
о-огостенския говор на
ня *милос* му думате| сѣ
една| токована къде вее||
3–214).

онито трябва да са били
ах на тях в новобългар-
и дамаскин съответства

мате (Илиевски 2, 549)
мелѣйте каї вуотѣцѣте

разувани от *чест*, които
ставители на съдебната
ъдето явно съответстват
дноевропейски езици.

Също без паралели е обръщението към приятел *пріѣтелство* ви, илюстри-
руно в (23). То показва колко жив е бил метонимичният модел, по който са
образувани тези формули, и какъв широк обсег са имали те.

(23) *варе елика изрекоут къ прѣѣтелствоу ви* (в грамота от 1474–1477 г.,
Djamo-Diaconiță 1971, 239, друг пример на с. 174).

След като отчасти очертахме състава на тази група и посочихме някои
всички балкански съответствия, нека се обърнем към нейния анализ. Събра-
ният материал в своята съвкупност свидетелства, че това е традиционният
еквивалент на съвременните лични местоимения за вежливост. Това, че той
всъщност изразява не вежливост (положителна или отрицателна), а статус, не
трябва да ни учудва, защото изследвания върху друг материал вече ни доведо-
ха да заключението, че статусът закономерно е категория от голямо значение
през традиционния период (Mladenova 2003; Младенова 2003, 347–355). Все
още непълнен е списъкът на всички езикови явления, които изразяват статус.
Най-важната особеност на разглежданите тук формули – оттук нататък *ста-
тусни названия*, – която произтича от тяхната функция да означават статус, е
че те функционират във всички граматически лица, а не само във второ лице.
Вежливостта играе роля в общуването и е насочена от говорещия към неговия
адресат. Затова наличието на форма за вежливост за второ лице е предоста-
тъчна. Статусът пък характеризира всички участници в комуникативния акт,
както и трети лица, които са предмет на обсъждане. Затова не трябва да се
учудваме нито на честата във влахо-българските грамоти употреба на *господ-
ство ми* (вж. Djamo-Diaconiță 1971, 37, 126, 127, 140, 172, 180, 181, 202, 203,
217, 238, 239, 241, 257, 258 и мн. др.) нито на комичната от съвременен гледи-
ще формулировка на Любен Каравелов, чийто герой слага едно до друго *моя
милост и ти*, и която далеч не е единичен случай:

(24) *Моя милост всичко знае и от всичко отбира, защото аз съм обиколил
всичката турска земя: аз съм ходил и в Сърбия, и в Босна, и в Арнаут-
лука, и в Измир, и в Енишеир, и дяволът не знае де съм още ходил и
по кои страни не ме е носил вятърът – и затова мога да ти кажа, че ти
нищо не знаеш (Българи от старо време).*

И така, статусните названия могат да имат в изречението не само функцията
на обръщания, но и всички функции, които названията на лица могат да имат
по принцип. Съвременният румънски език трябва да е съкратил употребата
на формулата до второ и трето лице под влияние на късно западно влияние.
Показателно е, че Мариус Сала формулира наблюдението си за отлчието на
румънския език от другите романски езици в параметрите на вежливостта: за
него като за съвременен носител на румънския език това си е местоимение
за вежливост и понеже местоименията за вежливост са общо взето във второ
лице, той отбелязва, че румънският език има форми както за единствено, така

и за множествено число. При такава постановка на въпроса формите за трето лице въобще остават извън кръгозора му.

Цитираните тук диахронични изследвания на местоименията за вежливост в европейския контекст, показват, че след като са се появили органически като само едно от средствата в палитрата от средства за изразяване на статус в средновековна Европа, те после в качеството си на израз на отрицателната вежливост са били калкирани в множество езици. От гледище на изложено-то тук за историята на българските статусни названия, актуалната задача на следващите изследвания е да се разшири обхватът на изследваните явления, при което централен трябва да стане въпросът дали в обществото, което днес следва европейския модел за изразяване на вежливост, в миналото е имало система от статусни названия и, ако това е така, какво е нейното отношение към възприетата по-късно система на вежливост. Аз виждам тук две алтернативни възможности, една от които (с вариации) трябва да се среща навсякъде. Представител на едната алтернатива за историческо развитие е румънският език, а на другата – българският. Румънската алтернатива представлява приспособяване на системата от статусни названия към системата за вежливост, а българската – изместването на системата от статусни названия от привнесена отвън система за вежливост. Всички езици, които показват отклонения от общоевропейския модел за вежливост (като немския и полския например), са добри кандидати за представители на румънската алтернатива. Очевидно, общата причина за приспособяване на статусните названия към новите условия вместо тяхното изоставяне е, че те са били добре вкоренени в момента, когато тези нови условия възникват. Тези названия още трябва да са от такова естество, че да могат да бъдат реинтерпретирани като знаци на вежливост. И при двата модела на развитие е важно да се определи пътят на възникване на системата на статусни названия, предшестваща изразната система на отрицателната вежливост. Това, което беше показано тук, навява на мисълта за особено важната роля на гръцкия език като държавен език на Византийската империя за оформянето на балканския модел на статусните названия. Важно е да се установи и каква е съдбата на изоставените статусни названия в контекста на еволюцията от български тип. Ако те все още продължават да имат периферна употреба, какъвто е случаят с названията, образувани от *милост*, какво те внасят в съвременния текст, например в такъв като (25)?

(25) Истина е, че България е отечество на всички ни, но си мисля, че наред с това всеки човек има и едно малко отечество: това е родното място, къщата, от чийто праг за първи път е погледнал света, дворът с чисто пране по тела, мама, която събира привечер прането, а моя милост се държи за полата ѝ и гледа с любопитни очи съседните къщи, бялата кариера зад къщата, Балкана зад кариерата и слуша човешки гласове, кучешки лай, камбаната на старата часовникова кула. (Йордан Радичков, "Малко отечество")

Българската еволюция, при които е пр... една страна, статуст... империята, а от дру... е бил висок (вж. и М... за общуване преди... някои случаи, гръцк... се обърнеш към вла... са били за повечето... цията да имаш стату... съответстват, става с... рен устав, който пре... военни, включителн... заемал. Ако българ... елита на Османската... да заемат място в не... български. При таки... ната и фолклора, но... отколкото във второ... ното обозначение на... рите. Представа за ф... в средата на XIX в. д... получи отговор на въ... смята за антиосманск... първенец Карагъзоо...

(26) – Бей ефенди... ли на слугата... Беят изгледа с... – Не знае турк... – Не, бей ефе... – В царството... – То се знае, г... – Евет – пош... очилата.
Карагъзооолу м... – Варлааме,
Варлаам се по...

Ясно е, че този раз... лият освен последнат... бил на турски. Видж... всички статусни разл...

са формите за трето

енията за вежливост
или органически като
азяване на статус в
аз на отрицателната
едище на изложено-
актуалната задача на
следваните явления,
деството, което днес
в миналото е имало
нейното отношение
там тук две алтерна-
се среща навсякъде.
вие е румънският
представлява прис-
мата за вежливост, а
вания от привнесе-
оказват отклонения
полския например),
рнатива. Очевидно,
я към новите усло-
ренени в момента,
ябва да са от толкова
наци на вежливост.
ътят на възникване
ната система на от-
вява на мисълта за
к на Византийската
е названия. Важно
ни названия в кон-
одължават да имат
изувани от *милост*,
о (25)?

си мисля, че наред
а е родното място,
ета, дворът с чисто
то, а моя милост се
ните къщи, бялата
а човешки гласове,
па. (Йордан Радич-

Българската еволюция е закономерен продукт на историческите обстоятелства, при които е протичал животът на българите в Османската империя. От страна на страна, статусът е бил важен аспект на многонационалното общество на империята, а от друга – българите са били доста хомогенни по статус, който не е бил висок (вж. и Mladenova 2002). Тъй като българският език се е използвал за общуване предимно между българи, а лингва франка са били турският и, в някои случаи, гръцкият език, то излиза, че въпроси като този как правилно да се обърнеш към владетеля и неговата свита или други високопоставени лица са били за повечето българи от периферно значение. Абсурдността на ситуацията да имаш статусни названия, без да имаш статусни различия, които да им съответстват, става очевидна, ако се сравни със съветския военен дисциплинарен устав, който предписва на войниците как да се обръщат към всички висши военни, включително и към генералисимус, чин, който никога след Сталин не е заемал. Ако българи са попадали в ситуация, където е трябвало да си общуват с елита на Османската империя или пък самите те са се издигали достатъчно, за да заемат място в него, общуването автоматично се е водело на друг език, не на български. При такива условия статусните названия са били част от книжнината и фолклора, но в разговорната реч са присъствали повече в трето лице, отколкото във второ или първо, ако изобщо ги е имало. Видяхме в (15), че точното обозначение на статусните различия не е било от значение за дамаскинарите. Представа за функционирането на статусните названия в българската реч в средата на XIX в. дава Иван Вазов в “Чичовци” – вж. (26). Опитите на бея да получи отговор на въпроса откъде Варлаам Копринарката има листа, който беят смята за антиосманска прокламация, се сблъскват с мълчание. Тогава градският първенец Карагъзоолу прави темане и обяснява:

(26) – Бей ефендим, негова милост слабо разправя турските... Позволяваш ли на слугата си да поиска няколко отговори?

Боят изглежда свирепе Варлаама.

– Не знае турски? Та тоя керата е от Влашко?...

– Не, бей ефендим, в царството е живял.

– В царството? – попита боят в изумление, после прибави спокойно:

– То се знае, гони царя, гони и езика му. Пезевенк!

– Евет – пошушна Цачко чорбаджи, като несъзнателно си гуждеше очилата.

Карагъзоолу изпъхтя, наведе глава, помисли и с тържествен тон начна:

– Варлааме, боят пита: от кой комита имаш тая прокламация?

Варлаам се посъвзе от уплашването, като видя, че го пита българин.

Ясно е, че този разговор, който ни е предаден на български, всъщност целият освен последната реплика на Карагъзоолу отправена към Варлаам, е бил на турски. Виждаме, че в турската реч на Карагъзоолу се съблюдават всички статусни различия: обръщението към бея е *бей ефендим*, говорещият

не забравя да подчертае, че той е *негов* (на бея) *слуга*, а Варлаам, обектът на разговора, е *негова милост*. В българската реч на Карагъзоолу обаче, която беят не разбира, беят вече не е *негова милост* нито пък *господство му*, а обръщението към Варлаам е просто звателната форма от неговото първо име. И тъй, в условията на билингвизъм, статусните названия са били в по-голяма степен част от не-българската реч на българите, отколкото на българската. Това не е било така за румънците след изместването на славянския книжовен език от румънския. Те са имали поне периода от XVI до XVIII в. на разположение за утвърждаването на статусните названия преди да бъдат изложени на европейските влияния, които довеждат до тяхната трансформация в средства на отрицателната вежливост.

Еволюционният румънски и революционният български път на развитие очевидно заслужават отделно изследване в по-широк план. Тук само набелязах кръга от проблеми, които възникват в тази връзка, каквито ги виждам в момента.

Формули на вежливост

Тази категория езикови средства в дамаскина също така дължи повече на гръцкия оригинал, отколкото на съвременната му българска езикова практика. Чува се обаче и отзвук от нея. С други думи, както и при звателните частици и статусните названия, сам по себе си дамаскиновият текст не може да служи за източник на информация за живата реч на времето, но когато има и сведения от други източници, потвърждаващи реалността на езиковите факти, дамаскинят може да хвърли светлина върху тяхната история.

Примерът, представен в (27), показва как приветствената формула, която съдържа глагол 'живея' в гръцкия оригинал и двата архаични дамаскина, е отчасти приспособена към устната реч, такава каквато я намираме в народните приказки, срв. (28)–(30). Макар и формално сближени, формулите остават функционално различни, тъй като в народния език *живея* да си изразява благодарност – като в (28) и (30) – или молба – като в (29), – но не и поздрав.

(27) Даріе царѣ, живѣ да бѣдешъ въ вѣкы (Демина 1971, 127) – *даріе царѣ да|живѣши вѣ|вѣкы* (БАН 24.4.32, 241¹) – *даріе|царѣу, живи|вѣ|вѣкы* (Илиевски 1972, 2, 469) – *Δαρεῖε βασιλεῦ, νᾶ ζῆς εἰς τοὺς αἰῶνας* (Δαμασκηνός Στοудίτης 2004, 257);

(28) – Да си жив, старче – извикале му свите, – шчо ни стори ова добро; ние уще многу ке се мъчевме (Охрид – БНТ-10, 200);

(29) – Човече, жив да си! (Красава, Брезнишко – БНТ-10, 359);

(30) – Еей, бащице, жив да си! – рекъл циганинът (Красава, Брезнишко – БНТ-10, 598).

Въпреки някои формални различия, в следните три случая се наблюдава функционално съответствие. В (31) поздравът между непознати в архаичните дамаскини следва буквално гръцкия оригинал. В Тихонравовския дамаскин

обаче намираме формула, която има балкански паралел

(31) рекоха мѣ тѣе по
помогналь (Дем
ѡнь рѣнѣ| се ѡ|
се| ѡ| дрѣже· ѡт
2, 514) – *Λέγουσιν*
Χαίρετε καὶ οἱ

(32) Отишел най-на
бач, имал голем
– Помодзи бог, с
– Дал ти бог доб
– Синко, язе съ
– да ти е жива ст

Репликите, които два
ра, нямат съответствие
епизод в словото за Св.
учвания преди да може д
съпровождат продажб
но нищо. Функцията н
широко известен в балка

(33) что си намислил
час да го щем на

(34) Калчо кацарят, на
теше огромен св
здраво отдолу. По
– На добър час, К
бопитно работата
"Под игото", XIV

Аз нямам сравнител
Джян, откъдето идва (3

показва, че тя функцион

(35) добръ дойдохте б

Примери като предст

българските дамаскин

на вариация във фра

Трѣба да очакваме, че н

ширят разбирането н

и до днес. Така напр

зват, че днешните л

на някого имат поне пет-шест вековна история и че в ранния период са били допустими и варианти с други глаголи като *пиша*.

- (36) *пишемъ много здравѣе нашим препочътеним и сладким соуседим* (1476 г. Djamo-Diaconiĭa 1971, 126), *пишетъ господство ми много здравие нашим честитим вратим и ближним соуседом* (1482–1496 г. Djamo-Diaconiĭa 1971, 126).

Всички фразеологизми, на които се спряхме в този раздел – тези от тях, които си разменят хора с близък статус като в (31), (33), (35) и (36), а също и тези, които са в реплики към силните на мира сега от техни подчинени като в (27) – са по същество изрази на положителна вежливост. Те изразяват доброжелателността на говорещия към неговия събеседник. Тази доброжелателност се състои в езиков изказ на гостоприемство и пожелания за късмет, дълъг живот и здраве. Те също така разпространяват закрилата на Бога върху събеседника, което показва, че поне някои елементи на положителната вежливост засягат отношенията вътре в християнската общност и едва ли се разпространяват върху друговеци. Взаимодействието на положителната вежливост и мощната православна идеология, която е една от най-ярките черти на дамаскинарската литература и движеща сила при създаването ѝ, заслужават да бъдат обмислени отделно.

Един друг аспект на формулите за вежливост, който важи за фразеологията въобще, е тяхната връзка със словообразуването. Едни и същи мотивировки се откриват и във формули на вежливост и в производни думи (глаголи, съществителни, прилагателни и наречия). Ще приведа един пример. В (37) виждаме постепенното кристализиране на адекватен израз, който да предаде на български значението 'приветствам' на гръцкия глагол като запази и неговата вътрешна форма. В Кърнинския дамаскин има сложен глагол, в Аджарския словосъчетание, което в Тихонравовския е предадено доста близо до съвременното ни за *много години* (което има и балкански паралели, срв. Parahagi 1908, № 204).

- (37) и сичкыте людѣ ѿт голѣма радос викньха със единъ глас. Мнѡго годинъ царѡ честытомѡ (Демина 1971, 316) – нарѡдѣ же ѿ мнѡгыѣ радѡсти мнѡгѡ лѣтъ възвѡше царѡу (БАН 24.4.32, 271) – нѣ мнѡрѣ ѿ радѡсти своѣ, мнѡголѣтъствовашѣ царѡ (Илиевски 1972, 2, 377) – καὶ ὁ κόσμος ἀπὸ τὴν χάράν τοῦς ἐπολυχρονοῦσαν τὸν βασιλέα (Δαμασκηνός Στουδίτης 2004, 215).

Постоянен епитет на царя в дамаскина, особено в обръщения, е *многолетен*: мнѡголѣтны(и) ц[а]рѡ, царѡ мнѡголѣтныи (Демина 1971, 79, 97, 170, 174, 175, 176)⁷ и той е попаднал в новобългарския текст от архаичната подложка, срв.

⁷ Значително по-рядко е познатото ни от приказките обръщение царѡ честити (Демина 1971, 317). Задача на бъдещето е да се проследи неговата текстологична история. За цитираната тук употреба нямам гръцко и архаични съответствия. В (37) на новобългарското словосъчетание в паралелните текстове отговаря просто 'цар'.

- (38) Мнѡголѣтныи (101) – Мнѡголѣтныи (251) – Полухронос (Δαμασκηνός)

Той очевидно е същата мотивацията в XV в. във влахо-българско и рум. *mulțumiri* известно, този глагол *πολλά ἔτη* 'за много години' произтичат от идеята за телна вежливост си образието на езиков функционалност, която от благопожеланието в съвременния български език, където обаче това и на българския книжовен присъства и във формите си със здраве⁸.

- (39) и поздрависа сичкыте людѣ ѿт голѣма радос викньха със единъ глас. Мнѡго годинъ царѡ честытомѡ (Демина 1971, 316) – нарѡдѣ же ѿ мнѡгыѣ радѡсти мнѡгѡ лѣтъ възвѡше царѡу (БАН 24.4.32, 271) – нѣ мнѡрѣ ѿ радѡсти своѣ, мнѡголѣтъствовашѣ царѡ (Илиевски 1972, 2, 377) – καὶ ὁ κόσμος ἀπὸ τὴν χάράν τοῦς ἐπολυχρονοῦσαν τὸν βασιλέα (Δαμασκηνός Στουδίτης 2004, 215).

- (40) А как страсти прияти и прияти, та, каквито бу, спуснал да ви, почтената до, и се поразговори, месо и за дру, се завърнал н, кошница леж, сата (Иван Ва)

- (41) Идете си со здраве

Бъдещите изследвания на функционалната вариативност на реализацията на п

⁸ Интересно е, че пара

ранния период са били
маджарски съседни (1476 г.
ни много здравие наши
1496 г. Djamo-Diasconiā

ни раздел – тези от тях.
(33), (35) и (36), а също
го от техни подчинени
вежливост. Те изразяват
едник. Тази доброжела-
ни пожелания за късмет.
акрилата на Бога върху
на положителната веж-
ливост и едва ли се раз-
на положителната вежли-
от най-ярките черти на
даването ѝ, заслужават

важи за фразеологията
и същи мотивировки се
уми (глаголи, съществи-
мер. В (37) виждаме по-
на предаде на български
ни и неговата вътрешна
Аджарския словосъче-
до съвременното ни за
Parahagi 1908, № 204).

единъ глас. Мно̀го го-
дѣ же ѿ мно̀гѣмъ рѣдѣсти
) – ѿ мнѣрь ѿ рѣдѣсти|
(2, 377) – καὶ ὁ κόσμος
Βασιλέα (Δαμασκηνός

ъщения, е многолетен:
1, 79, 97, 170, 174, 175,
ната подложка, срв.

пар8 честити (Демина 1971,
история. За цитираната тук
българското словосъчетание в

(38) Мно̀голетни цар8, б[ог]ъ да ти 8мно̀жи царството (Демина 1971,
101) – Мнѣ̀голетни царѣꙋ вѣꙋ да възрѣститъ цѣ̀твѣѣ ти (БАН 24.4.32,
251) – Πολυχρονημένε Βασιλεῦ, ὁ Θεὸς νὰ αὐξάνῃ τὴν βασιλείαν σου
(Δαμασκηνός Στουδίτης 2004, 516);

Той очевидно е свързан с идеята за дълголетие, представена в (37). Съ-
щата мотивацията има глаголет спомогати ‘благодаря’, засвидетелстван през
XV в. във влахо-българските грамоти (1477 г., Djamo-Diasconiā 1971, 356), а
също и рум. *mulțumi* и нгр. *полухронѣꙋ* (Parahagi 1908, № 207). Както е добре
известно, този глагол и изразът за благодарност *спомог ти* идват от гр. εἰς
πολλὰ ἔτη ‘за много години’. Това със сигурност не изчерпва изразите, които
произтичат от идеята за дълголетие като благо, което обвързаните с положи-
телна вежливост си желаят един на друг, но дава известна представа за разно-
образието на езиковите ѝ прояви. Важното е да се подчертае разнообразната
функционалност, която съпровожда тези изрази. Така идеята за здраве, част
от благопожеланието в (36) е в основата на глагола *здрависвам се* ‘ръкувам се’
в съвременния български книжовен език и на неговото съответствие в дамас-
кина, където обаче той значи ‘поздравявам’, вж. (39). Това значение е познато
и на българския книжовен език от по-стария период, вж. (40). Същата идея
присъства и във формули за сбогуване като тази в (41) и нейния вариант *ос-
тани си със здраве*⁸.

(39) и поздрависа се със тѣх (Демина 1971, 109; вж. за употребата на несвър-
шения вид на глагола с. 77, 253, 254) – ѿпоздравѣвъ ѿхъ (БАН 24.4.32,
260) – καὶ τοὺς ἐχαίρετῆσε (Δαμασκηνός Στουδίτης 2004, 525);

(40) А как страстно обичаше той [Селямсъзът] да здрависва всичките си
приятели и познайници! Даже уверявах, че в една критическа мину-
та, каквито булката е имала досега четиринайсет пъти, на лозето, той се
спуснал да вика баба Мюхлюзка и доде стигне до града и до къщата на
почтената докторка, той поздравил с добър ден петдесет и двама души
и се поразговорил за времето, за скъпотията на дървата и на овнешкото
месо и за други важни работи с дванайсетина души, така щото когато
се завърнал на лозето с баба Мюхлюзка, в шубраците на слога, в една
кошница лежало едно мъничко божие създание, което крещяло до небе-
сата (Иван Вазов, “Чичовци”);

(41) Идете си со здраве (Прилеп БРТ-10, 425).

Бъдещите изследвания ще трябва изчерпателно да опишат обсега на функ-
ционалната вариативност, свойствена за всяка от идеите, мотивиращи езико-
вата реализация на положителната вежливост.

⁸ Интересно е, че паралелните балкански формули съдържат ‘добро’ (Parahagi 1908, № 55).

Накрая нека обобщим най-важните изводи от изложеното тук. Разгледаните исторически материали потвърдиха, че направеното относно XIX в. заключение за положителната вежливост като характерна черта на традиционния период е валидно и за неговия по-ранен стадий. Нещо повече, положителната вежливост се оказва интегрална част на ориентираните към статус обществени отношения, свойствени за многонационалното общество на Османската империя. Отношенията между хора с равен или близък статус се регулират единствено със средствата на положителната вежливост, а отношенията между хора намиращи се на противоположни краища на йерархичната стълбица се градят въз основа на статус и положителна вежливост. Едни и същи езикови средства (като например релационни термини) могат да служат (в зависимост от случая) за изказ и на положителна вежливост, и на статус. Съвременният период отбелязва проникването от Европа на отрицателната вежливост, която там се е развила в рамките на средствата за изразяване на статус, чрез тяхната трансформация в ново качество. Езиковият изказ на отрицателна вежливост на Балканите (и по-широко в цяла Източна Европа) може да пази по-силни или по-слаби следи от приспособяването на старата статусна терминология към новите функции или пък да представлява пряка калка на западноевропейските модели⁹. Бъдещите изследвания на средствата на балканските езици за изразяване на вежливост в тяхната еволюция през вековете ще трябва да изхождат от системните отношения на тези средства във всеки техен стадий на развитие. Идеите, които пронизват цялата сфера на вежливост, намират много и разнообразни езикови отражения, които не могат да получат пълно осветление, ако се разглеждат в изолация. Едни и същи процеси засягат фразеологията и словообразуването, при което на обновление подлежат не само лексикалните категории (съществително, прилагателно, глагол и наречие), но и една такава относително консервативна граматическа категория като местоименията.

Направеният тук анализ показва, че гръцкият език е изиграл важна роля при оформянето на инвентара от средства за изразяване на вежливост през традиционния период. При все това, зависимостта на дамаскините от техния гръцки оригинал надвишава зависимостта на българските народни говори от модели, възникнали в гръцка езикова среда. Затова достоверни изводи относно историята на българската езикова система за вежливост могат да се направят само при последователно сравняване на езика на фолклора с данни от българските диалекти и дамаскините. Най-вероятно е, системата за вежливост, характеризираща традиционния период, да се окаже наднационална, обща за народите в Османската империя и в този смисъл, да е една от характерните черти на Балканския езиков съюз.

⁹ Трансформацията на системата от статусни различия в система на отрицателна вежливост трябва да е засегнала и неезиковите манифестации на вежливост, срв. напр. взаимните покло-
ни като поздрав между малко познати хора и тяхната генетическа връзка с поклоните на **низкостоящи** към висшестоящи като израз на статус (вж. за това Младенова 2003, 355–358).

ЛИТЕРАТУРА

- БАН 24.4.32. Ханджар
г. Библиотека Акад.
БЕА–Род. 1982. Макс
ничка Георгиева
ния у българите” (2
БНТ-10. 1963. Българс
анекдоти. Отбралн
Демина 1968: Евгения
дование и текст. Час
Демина 1968: Евгения
Исследование и тек
Илиевски 1972: Петар
Милетич 1923: Любо
век. София [Българ
Mladenova 2003: О. М
гарското общества
транстве Балкан. П
РСКНЖ. 1959: Речник с
Софроний Врачански.
Робинсон. Ленингр
Угринова-Скаловска
XVI до XIX век. С
Bloch 1971: Maurice B
Brown, Levinson 1987:
Language Use. Camb
Brown, Gilman 1960: R
Style in Language, e
Djamo-Diaconiță 1971:
Românească în sec. X
Beyrer, Kostov 1978: A
Rumänischen? – Бат
Mladenova 2001: Olga
Interaction in the Bal
Mladenova 2002: Olga
Preliminary Consider
Стойкова. София, 32
Mladenova 2003: Olga M
Slavonic Papers 45:1
ММЕС-БДР: Maxim M
Progress.
Grahagi 1908: Pericle
Albanesischen, Neug
Doktorwürde der phil
aus Avela (Türkei). –
Popov 1985: Paul Popov.
European Journal 29:

ЛИТЕРАТУРА

- БАН** 24.4.32. Ханджарски дамаскин из собрания И. И. Срезневского с прибавлениями из 1686 г. Библиотека Академии наук, С.-Петербург.
- БЕА**–Род. 1982. Максим Младенов, Лилия Радева и Христо Холиолчев (при участието на Иваничка Георгиева и Детелина Москова). “Български етнографски атлас. Роднински отношения у българите” (машинопис).
- БНТ**-10. 1963. Българско народно творчество в дванадесет тома. Том десети. Битови приказки и анекдоти. Отбрали и редактирали Петър Динеков и Стефана Стойкова. София.
- Демина** 1968: Евгения И. Демина. Тихонравовски дамаскин. Българският паметник XVII в. Изследование и текст. Часть I. Филологическое введение в изучение болгарских дамаскинов. София.
- Демина** 1968: Евгения И. Демина. Тихонравовски дамаскин. Българският паметник XVII в. Изследование и текст. Часть II. Палеографическое описание и текст. София.
- Илиевски** 1972: Петар Хр. Илиевски. Кринински дамаскин. Т. 1–2. Скопје.
- Милетич** 1923: Любомир Милетич. Свищовски дамаскин. Новобългарски паметник от XVIII век. София [Български старини, книга VII].
- Младенова** 2003: О. М. Младенова. Пространствена символика социалната структура на българското общество XIX век. – В: Славянско и балканско езикознание. Человек в пространстве Балкан. Поведенческие сценарии и культурные роли. Москва, 323–368.
- РСКН**. 1959: Речник српскохрватског књижевног и народног језика. Београд. 1–.
- Софроний Врачански. 1976. Жизнеописание. Издание подготовили Н. М. Дылевский и А. Н. Робинсон. Ленинград: Наука, 1976.
- Угринова-Скаловска** 1975: Радмила Угринова-Скаловска. Дамаскини. Македонски преводи от XVI до XIX век. Скопје.
- Bloch** 1971: Maurice Bloch. The Moral and Tactical Meaning of Kinship Terms. – *Man* 6/1, 79–87.
- Brown, Levinson** 1987: Penelope Brown and Stephen C. Levinson. Politeness: Some Universals in Language Use. Cambridge.
- Brown, Gilman** 1960: Roger Brown and Albert Gilman. The Pronouns of Power and Solidarity. – In: *Style in Language*, edited by Thomas A. Sebeok. Cambridge, Mass., 253–276.
- Djamo-Diaconiță** 1971: Lucia Djamo-Diaconiță. Limba documentelor slavo-române emise în Țara Românească în sec. XIV și XV. București.
- Beyrer, Kostov** 1978: Arthur Beyrer, Kiril Kostov. “Umgekehrte Anrede” im Bulgarischen und Rumänischen? – *Балканско езикознание* 21/4, 41–53.
- Mladenova** 2001: Olga M. Mladenova. Neuter Designations of Humans and Norms of Social Interaction in the Balkans. – *Anthropological Linguistics* 43/1, 18–53.
- Mladenova** 2002: Olga M. Mladenova. Social Status in Nineteenth-Century Bulgarian Society: Preliminary Considerations. – В: *Фолклор, традиции, култура. Сборник в чест на Стефана Стойкова*. София, 32–41.
- Mladenova** 2003: Olga M. Mladenova. Language Use and Enforcement of Cultural Values. – *Canadian Slavonic Papers* 45/1–2, 11–45.
- MMEC-BDR**: Maxim Mladenov's Electronic Corpus. Bulgarian Dialects in Romania. Work-in-Progress.
- Papahagi** 1908: Pericle Papahagi. Parallele Ausdrücke und Redensarten im Rumänischen, Albanesischen, Neugriechischen und Bulgarischen. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der philosophischen Fakultät der Universität Leipzig vorgelegt von Per. Papahagi aus Avela (Türkei). – *Jahresbericht des Institute für rumänische Sprache zu Leipzig*, 113–170.
- Popov** 1985: Paul Popov. On the Origin of Russian ‘Vy’ as a Form of Polite Address. – *Slavic and East European Journal* 29/3, 330–337.

- Sala 2005: Marius Sala. From Latin to Romanian: The Historical Development of Romanian in a Comparative Romance Context. University, Mississippi [Romance Monographs, 63].
- Δαμασκηνός Στουδίτης. 2004: Θησαυρός Δαμασκηνού υποδιακόνου και σπουδίου του Θεσσαλονικέως. Θεσσαλονίκη.
- ΙΑΝΕ. 1933–1989. Ιστορικόν Λεξικόν της Νέας ελληνικής. Αθήνα. 1–5.
- Κριαράς, Εμμανουήλ Γ. 1968–1997. Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 1100–1669. Αθήνα. 1–14.
- Μπαμπινιώτης, Γιώργιος. 1998: Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας. Αθήνα.
- Σωφρόνιος. 1991. 'Αρχιεπισκόπου 'Ιεροσολύμων Σωφρονίου, Βίος 'Οσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας, "Άγιον "Όρος: 'Ιερὰ Μονὴ Σταυρονικήτα.

Олга М. Младенова

ΕΒΡΟΠ – ВЛИЯНИЕ

Езиците се п
политически, со
ние. През векове
ческите, социал
на ХХΙ век реди

Основните ф
никации и обвър
нето на английс
на глобални мар
процес на Българ

Самият англи
примеси на келт
зата на старогер
риоди, когато гол
културен, иконом

Българският е
държащ определ
в разговорния ид
последните 50 го
нови лексеми и е

Процесите за
книгата му „Из ис

„...можем да
принасят (или
или могат да са
и други, които с
хубави точни се

В началото на 2
пуса на професион
ми, свързани с пр
ма и тенденция з
скоро стилистичен